
Համախմբի Առաջադեպ

Գրեց Մանուկ Աբեղյան

Արարաց: Ընտանիքի կրօնական, պատմական, բանասիրական և բարոյական գիտելիք

Իշխանություն 1901

Solar Anamnesis Edition

CC0 1.0 Universal

Աղբիւրը: — Համերամի և Արայ Գեղեցիկ մասին պատմելիս (Մ. ժէ.) Խորենացին աղբիւրը չէ յիշում, ոչ Մար Աբաս և ոչ առասպելի կամ էրգի՝ Բայց, ինչպէս արդէն քննարկելով (Ք. ԳԼ), ուրիշ աղբիւր Գեղեցիկ, որ «ի Հայկայ մինչև ցԱրայն Գեղեցիկ, զոր ապանեալ կախարհ Համերամ» (Մ. է.), ուստի և Արայի պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: ԺԷ. ԳԼի մէջ ևս, ուր պատմուած է Համերամի կոտորելն իր որդիներին, նորա կրիւր Ջրատաշի Ընդ և փախուսքը Հայաստան և նորա ապանուելն իր որդի Նինոսայի, աղբիւրը չէ յիշուած: Բայց յաջորդ ժԸ. ԳԼի մէջ յայտնուած է, որ այդ պատմութիւնն առնուած է Մար Աբասից: Այդ ԳԼի վերնագրին է. «Յաղագս թէ որպէս Հաւասարի նախ լեալ պարտաւոր մորա ի Հնդկիս և զկնի մաճոսն (մաճ) նորա ի Հայոց»² այսինքն թէ ինչպէս Համերամի պարտաւոր մը Հնդկաստանում Հաւասարա-ատաջ է եղել և յետոյ (եղել է) նորա մաճը Հայաստանում: Այս գրոմ է մեր պատմագիրը. «Ունիմ ի մորի և զԱլփաղիոնին, վասն ոչ քալ զմեզ թաղուել. զի ասէ ի թաղմաց (Տոյ. ի Բանից) այլ ոչ նախ յաղագս ծնեղեանն Համերամայ, և ապա զպարտաւոր մն Համերամայ ընդ Ջրատաշի, և զյաղթելն ասէ Համերամայ, և ապա ուրեմն զպարտաւոր մն Հնդկաց: Այլ Հաւասարի մեղ թո-եցաւ որ ի Մարիբաս Սարինայն է վննութիւն վաղ քեանկան մարտից վասն զայտասիկ [այսինքն Ալփաղիոնի պատմածը Համերամի մասին]. վասն ի ոճով իմն ասէ [Մար Աբաս] և զպարտաւոր պարտաւոր մն լՋրատաշի Ընդ, որի Ընդիւնին էղել է Համերամի մաճը Հայաստանում] յայտնէ. իսկ առ այտիւնի և առասպելի աշխարհիս մերոյ զթաղ մաճոսն պատմին արդարացոյցանէն. ապա ուրեմն զմաճն ասել Համերամայ» և այլն:

Խորենացին Ալփաղիոնի մասին և նորա գրածը Համերամի Համար առնում է, Հասարա կարելի է ասել, Ե-սէթիոսի իրանիկոնից, թէպէտ և վերջինիս անունը չէ քալիւ:³ Այսպէս իրօվ որ առանց «ոճի» և առանց «պարտաւորութեան» յայտնելու թերած է Համերամի ծնունդն, նորա պարտաւոր մը Ջրատաշի մոգի Ընդ և յաղթելը, ապա Համերամի պարտաւոր մը Հնդկաստանում և փախչելը. նորա ապանելն իր որդիներին և իր ապանուելն Նինոսայի: Մար Աբասի մէջ այս ամենը, թէպէտ Ալփաղիոնից քարթեր, Բայց ոճով և պարտաւորութեան անունով է պատմուած եղել (Մ. ժէ.), ուստի և Խորենացին, Հնդկաց Ընդ պարտաւոր մը Հաւասարի Համարելով առաջ եղած է դնում, և մնացածն առնում է Մար Աբասից:

Այսպէս Խորենացին Համերամի պատմութիւնն առնում է Մար Աբասից: Բայց նա Մար Աբասի պատմածը Համերամի մաճոսն մասին Հասարաւորութեան յիշում է թէ Համերամի մասին առասպելներ եղել են Հայոց մէջ: Դժբախտաբար նա շարք բան չէ թերոմ այդ առասպելներէ, այլ թաւանանում է Համերամի մաճոսն կամ վերջի մասին միայն յիշելով, որովհետեւ ինքիւնն այն է, որ Հասարաւոր թէ Համերամը Ջրատաշի Ընդ պարտաւոր մը մէջ Հայաստան է փախած և այսպէս ապանուած, ինչպէս

¹Տե՛ս «ի Բանն» որ զնմանէ՝ խօսի և «Բանի» Բառի Բացարձակութիւնը Ք. ԳԼ.

²Պ 1671 Ա. չեռագիր. միւս Ա. չեռագիրները «որպէս» Բառը չունին. իսկ ՊՊ 1665, 616 «մաճոսն» չի փոխանակ ունին «մաճ» որ աւելի ուղիւ է վերականգնել: Հարոնակութիւնն ևս ասնում էնի Պ 1671 չեռագրից, որին Համար էն միւս Ա. չեռագիրները չնշին քարթերութիւններով: Տպագիրն աղ-աղ ուսած է, չունենալով Համերամի պարտաւոր մը Ջրատաշի Ընդ և սորան յաղթելը:

³«Ալփաղիոնի վիպագրի վասն ասորեւրոսնայ Բագա-որո-թեանն»: «Այս ի նոյն յարեալ ասէ Ալփաղիոնի և զծնունդն Համերամայ. և զգարաւոր մոց (ի) արվայն Բակրացոյց զպարտաւոր մն և զպարտութեանն ի Համերամայ. և զանս Բագա-որո-թեանն Նինայ անս ծք. և զվանան նորա: Յէր որոյ Բագա-որեալ Համերամայ ած պարտայ Բաթելոնի զայն չի օրինակի, որպէս և թաղմաց իսկ ասացեալ է, կրէսիս և զլեւնի և Էրոտրոսայ, և այլոց որ յէր նոցա: Այս և զգործողովն շինել Համերամայ ի վերայ Հնդկաց աշխարհին վիպագրէ, և զպարտութիւն նորա և զփախուսք. և թէ զիս քո ինքնին զիւր որդիսն կոտորեաց, և ինքն ի Նինայ արդուն իրոյ ապանուած» Ե-սէթի Ալփաղիոնի ժամանակակից, Ալեքիսի 1818 էր. 90 Հրն.

դնում է Մար Աբաս, Հակասուակ Աբիսաղիոնի, որ նորան Հնդկաց պարերայմի մեջ փայտած է դնում և այդ պարերայմից յերոյ սպանո-ած: Այնու-Հէրե ժ.Պ. Գլխի պարմո-թի-նը Խորենացին այնպիսի դարչո-ածնէրով է պարմո-մ, որոնցից պարզ էրեւում է դարչեալ, որ ի-ր ժամանակ ա-անդո-թի-ն եղել է Հայոց մեջ թէ Աանայ Հնո-թի-նէրն ո- «ամբարակ գերոյն» վերագրո-ած էն եղել Համիրամին: Այս Գլխի Խորենացին, ինչպէս Գիսէնի, ի-ր լեզուով և ի-ր կողմից է պարմո-մ, Բայց ոճերի և դարչո-ածնէրի Համար օգրո-մ է դարչեալ Ե-սէթիոսի Քրոնիկոնից: Մենի այդ մասին կանգ առնել չենի ո-ւո-մ, զի ինդիոն այն չէ թէ Խորենացին ինչպիսի ոճաբանո-թի-ն ո-նի. արդեօվ նա ի-ր սեպական բաւերով ո- դարչո-ածնէրով է նկարագրո-մ որեւէ բան, թէ այս կամ այն տեղից օգրո-ելով է անո-մ ի-ր սեպական նկարագրերը: Սկսելով միայն, որ այդ կողմից ոճի աղվարո-թի-նը յարու- է Խորենացո-ն: Սա յաճախ միշտ նոյն չեով ո-րեշնէրից օգրո-ելով է նկարագրո-մ, ինչպէս Յովհաննէս կաթողիկոսը, երբ նա նոյն իսկ ի-ր ժամանակի անշերտ ո- դեպի-րը նկարագրելիս օգրո-մ է Խորենացո- դարչո-ածնէրից: Բայց ոչ ով կարող չէ ասել թէ որով-Հէրե Յովհաննէս կաթողիկոսն, օրինակ, Աշոտ Բագա-որին և նորա «յարգարած կարգերը» Խորենացո-ց օգրո-ելով է նկարագրո-մ, ո-արի և նա սո-գ է գրո-մ և պարմո-թի-նը սարվո-մ է: Իս ոճի առանցին յարկո-թի-ն և աղվարո-թի-ն է միայն: Այսպէս և Խորենացին Աանայ նկարագրի մեջ ինչպէս էլ Ե-սէթիոսից կամ ո-րեշնէրից օգրո-ած լինի, նորա նկարագրի Հիմով մնո-մ է իբրև իրող ո-թի-ն. դա Աանի և նորա Հնո-թի-նէրի նկարագրին է, և թէ այդ Հնո-թի-նէրի շինողը Խորենացո- ժամանակ Համարո-ել է Համիրամ: Բայց մենի դառնանի մեր ինդիոն:

Իշար, Համիրամ, Ասրղիկ (Անահիթ): — Երբ մի անգամ ըստ Խորենացո- վկայո-թեան Համիրամի մասին առասույել եղել է Հայոց մեջ, ըստ ինիլեան անձա-անական չէ, որ մի ժողովրդական զրոյց եղած լինի Համիրամի և մի Հայի, Արայի, յարաբերո-թեան Համար: Թէպէտ Խորենացո- աղբի-րը գրա-որ է, Մար Աբաս. Բայց վերջինիս աղբի-րը կարող է ժողովրդական եղած լինել, ո-արի և Համիրամի և Արայի զրոյցը ժողովրդական ծագո-մ ո-նէնալ: Տեսնենի այդ զրոյցի բովանդակո-թի-նը, Համեմարելով ո-րեշ աղբերի մեջ եղած նոյն զրոյցի Հեր: Բայց նախ Համիրամի բնա-որո-թի-նը:

Համիրամն ըստ Հնոց դո-արի է Ասորեստանցի Մի-լիպրա տի-ցո-Հո- կամ ասորական Դերկերոյի: Սա նոյն բնա-որո-թի-նն ո-նի ինչ որ ի-ր մայրը, սեմական աղբերի սիրոյ տիցո-Հին, Դերկերոյ կամ Ասարպե (Atargatis), Բաբելացոց և ասորեստանցի Իշարը:

Ասորեստանցոց մեջ այդ սիրոյ տիցո-Հին մի Հւօր Հրամանար, մարտիկ ասորո-ածո-Հի է, պարերայմի տիցո-Հին ներ-աղ-ղով զինո-ած, այրական ո- պարերայմական բնա-որո-թեամբ, ճակարամարտի և որոնի Բագո-Հին: Բայց Իշարը միանգամայն և փարձամ պրոգ աբերո-թեան, Հեշո-թեան և զգայական սիրոյ տիցո-Հին է: Սա կապո-ած է Արո-սեակ մոլորակի Հեր և նորա սեմթոն է գիշերավարը (Արո-սեակն արեւ մտնելո-ց յերոյ): Փի-նիկեո-մ և Ասորի-մ այս սիրոյ տիցո-Հո- նո-իրական ըն-չո-նն էր աղա-նին: Սորա պաշարմո-նիք Բաբելացոց մեջ ցոփ և անառակ էր. նոյնպէս բո-նն զգայական և անբարոյական էր ասորական Ասարպեի, ըստ Արեւիստի, Դերկերոյի պաշարմո-նիք: Սոյն բնա-որո-թի-նն ո-նի և փի-նիկական Աշարպը որ պաշար-մ էր կանաչ բլո-րնէրի և արբալան անբարո-նէրի մեջ:⁴ Հար տեղեր Հին ժամանակ եղել են Համիրամի անո-նով բլո-րնէր: Այսպէս Արաբսոնը

⁴ Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897, 1. էր. 190 Հր. 197 Հր. 225 Հր.

Գրոմ է Կապարոզիկայի Գիանա խաղափն Ըամար. «Բաղափն շինեալ է ի վերայ միոյ ի սարաճարն բարձրա-անդակաց անտի, որ կոչին Ըամիրամայ: «(Սփր. ժԲ. 2. 7): Պ. Գարագաշեանը բերելով այս Ըամար-աժն ա-եււացնոմ է. «Տիանայ, որպէս և Գա-ստն Տիանիդի» կրնի շեղու-նեն վնաճիկ... և էր արդարեւ, ըստ նմին Արարեանի, ոչ կարի ճեղ-ի ի Տիանայ, անո-անի մեճեանն Ընաճրայ Պերասիայ:» «Բայց խաղափն նո-իբրեալ թո-ն Ընաճրայ էր Ջեղա, յորմէ ասէ Արարեան թէ էր ի վերայ Բարձրա-անտիակի որ կրկոչո-էր Ըամիրամայ:» «Ջեղա, ասէ Արարեան, ո-նի մեճեան անո-անի նո-իբրեալ Ընաճրայ, այն է դիցն զոր պաշտէն և Հայփ:»⁵

Սեմական ազգերի սիրոյ ասորո-աժո-ճո- պաշտամո-նիքը Արարեանի կողմէն էր վրայով անցած էր և Աի-նէրա և Սելիւիա, որ փի-նիկեան Ըշարարի անբարոյական պաշտամո-նիք խառնո-ած և միացած էր յո-նական Եփրոսիդի պաշտամո-նիք ճեղ-ի: Այս դիցո-ճի պաշտո-մ էր և Հայոց մէջ: Սէր Ըսարիկը, որ Ըամարայարանն էն դնոմ Եփրոսիդի, Ըամարո-մ է ասորիների փոխառո-նի-ն: Սորա անո-նն իսկ Ըսարիկը, ըստ Հոփմանի, Բարգամնո-նի-ն է ասորերէն Ատո-կաբրա (*kaukabta*) թառի, որ նշանակոմ է ասարիկը, Ըրո-սեակ (*Venus*) մոլորակը,⁶ մէր այժմեան ժողովրդական Ըսարայի ինչփան էլ Ըսարիկը, որի պաշտամո-նիք մասին շար Գեղեկո-նի-ն շո-նիկը, սեմականների սիրոյ դիցո-ճին լինի միայն Ըսար մէջ, Ըա-սարի յայտնի է, որ Ընոմը մէր Ընաճրի պաշտամո-նիք նոյն է եղել, ինչ որ սեմական սիրոյ դիցո-ճո-նը: Ընաճրը, թեպէտ իրանական Ժագոմ ո-նի, կրել է սեմական ազգերի-ն: Արարեանը Գրոմ է թէ պարսից թուր ասոր-աժները պաշտոմ են Ըսարը, մանա-անդ Ընաճրին, որին վանական Գեղեկոմ և Եղեկոմ մեճեաններ են կանգնած, և թէ նորան այր և կին գերիներ են նո-իբրոմ. և այն-ճեպ-ա-եււացնոմ է. Սինչ և ցայս վայր շիճ Գեղի վարմանալոյ. Բայց դիցապաշտո-նի-ն Ըսարը երթայ անգր ևս, զի սովորո-նի-ն է ատ նոսա արանց ա-ագաց յոնել դիցն զտարբա ի-րեանց կո-սանա. այլ այսչէ ինչ արգել յեպ Գալոյ վանչինս ի պո-նիկո-նի-ն ի մեճեանն Ընաճրայ վրանել արս որ ոչ իդճիցեն ատն-լ զնոսա ի կնո-նի-ն:⁷ Ընաճրի այս պաշտամո-նիք կարարելապէս նոյն է, ինչ որ սեմական սիրոյ ասոր-աժո-ճո-նը: Հայոց մէջ այս անսո-ակ պաշտամո-նիք Գրեւելը շար թնական է, երբ ինկարի ո-նեանի, որ Հայերը Ըարա-ից և արմո-պից ոչ միայն սաճանակից են եղել սեմական ազգերին, այլ և Հայաստանի Ըարա-ային և արմարեան կողմերի թնակիչները սկզբնապէս եղել են ասորիք և յեպոյ են Ըսարայ: Այսպէս Ընաճրի մեճեաններ եղել են Եղեկոմ և Տարօնոմ, որ, ըստ Արարեանի, թնակիչներն ատ-աջ եղել են ասորիք: Տարօնի Ըշարիշարոմ Ընաճրի ճեղ-ի է և Ըսարիկի պաշտամո-նիքը: Ընաճրի մի ո-րիշ մեճեան եղել է Վանից Ըարա- Ընչ-ացեաց մէջ: Սոյն Գեղեկոմ Պաղարոյ լե-ան գլխին նա- Ըսարիկի պաշտամո-նիք:⁸ Վանայ մօր Ըրարեանոմ ևս Ըսարիկի պաշտամո-նիք յայտնի է Թոմա Ըրթրո-նոց (Էր. 53 Ըր): Այն-ճեպ-ա- Ըան խաղափն, ատ-աջին անգամ Թորենացոմ մէջ, կոչոմ է խաղափն Ըամիրամայ. նոյնը յիշոմ է և Թոմա Ըրթրո-նին (Էր. 63. 240. 252). Բայց այդ սա յիշոմ է Ռո-ալ Ըա-ստոմ Ըամիրամ բերդ (Էր. 258 Ըր. 281), ամբոյն Ըամիրամ (Էր. 270): Ըամիրամ Գի-ղ այժմ Սեմրո-ն ասրի սորո-սորոմ յիշոմ է Սարգիսեանը ի-ր

⁵ Գարագաշեան, Բնն. պարմ. Հայոց Բ. էր. 167 Ըր.

⁶ Gelzer Zur arm. Götterlebre, էր. 123. 132.

⁷ Գարագաշեան, Բնն. պարմ. Հայոց Ը. էր. 267 Ըր. Gelzer, Zur arm. Götterl. էր. 113.

⁸ Ս. Թորենացոմ մարեմարո-նի-նի. էր. 294, 301. «Տո-եալ յայնմ Գեղ-ոշէ դեղ ս անպականս ատ-ի կարարել զպի-նի-նս անտիցո. ա-եււալ ի շասոր-աժոյն Ժարս Բարանաժարս ի պարի անտիցն, որպէս զԺարսն Արարեանոն ա- ի պարի Թո-սրենայ կո-սին» (Էր. 294):

դեղագործական մեջ (Եր. 272):

Շամիրամի անոնով այս դեղերի կոշոմները Հայոց մեջ Խորենացո-
ւոց արեւոյն-բեամբ մտած Համարելո- Համար ոչ մի Հիմնի շոնինի: Սոյն իսկ պ.
Խալաթեանն, ինչպէս էլ Շամիրամի մասին առասպելները Խորենացո- սարգիսն
է Համարոմ, սրիսո-աթ է աւելո, որ Խորենացին Շամիրամի զրոյցները Համար
ընդհանրապէ. «Իբրեւ ելակէր ունի (Исходить) Հայաստանի դեղագործական անոնները,
որով կապո-աթ էն Կարեւորանի աշխարհակալ Բագո-Հո- անո-ան Հէր Ուրիշ Խօսով,
Խորենացո- ժամանակ եղել էն Շամիրամի անոնով դեղեր և Խորենացին այդ
անոնները օգտու-ելով սարգիս է Համիրամի մասին զրոյցներ: Իսկ այդ դեղագործական
անոնները յիշո-աթ էն, Գրոմ է պ. Խալաթեանը, «ըստ Երեմ-Բին, միայն Բ.Թ.
դարից, այսինքն նոյն ժամանակից, երբ այդ միջոցին զօրացած Երթրոնի իշխաններ
մեջ ջրտոմն է առաջ գալիս Ս. Գրիգի մի ակնարկո-բեան Հիման վրայ իրենց ջեղը
Հանել Կարեւորանի Բագո-որները:» Որվան Հասկանոմ էնի պ. Խալաթեանին, նա
ո-ղոմ է աւել, որ այդ դեղերի անոնները Շամիրամի անոն-անը կապել էն շար
ո-շ ժամանակոմ Երթրոնի իշխանները: Սակայն պ. Խալաթեանը այդ առոմ է Լոկ
Խօսով: Բայց, ինչպէս էլ Երթրոնի իրենց Հանելն Կարեւորանի Բագո-որները, ոչ
մի Հիմնի շոնինի ինչ նոյն իրենց նախնի Համարած Սենեփերիմին, Սանասարին կամ
Երթրամելիին ըողած Շամիրամի անոնով պիտի կոշեն իրենց Վանարայը: Եթե
Շամիրամի անոնով դեղեր և Քլո-րներ եղել էն Հրնոմը շար շար կողմերոմ և
նոյն իսկ Սաղարով կիսոյոմ և Պոնասոմ, և եթե սեմականներն այդ սիրոյ դիցո-Հին
ի ին-ս այլոց պաշտոն-ել է և Հայոց մեջ, կարող էն ի Հնոց անպի եղած լինել
Շամիրամի անոնով կոշո-աթ դեղերը Հայաստանի յարկապէս այն կողմերոմ, որոնց
բնակիչները սարգիսն էն եղել և սեմականներն աւսեմականից: Մի-ս կողմից եթե ըստ
Խորենացո- Երթրոնի և Եղիշեաց բողոքներն իսկ ըստ Թոմա Երթրոն-ն- և Սանոյ
բնակիչները, իրենց սերած էն Համարոմ Կարեւորանից, կարծոմ էնի, այդ ևս մի
պարմական յիշող ուրի-ն է միայն, փանի որ այդ կողմերի Հայ բնակիչները ծագել էն
իրօվ սարգիսները: Տեղական ժողովրդի մեջ եղել է այդ պարմական յիշող ուրի-նը,
որ յետոյ կարող էր Հեշտո-բեամբ կապո-ել Ս. Գրիգի մեջ յիշո-աթ Սենեփերիմի որդոց
Հէր: Սենեփերիմ և ի-ր որդիներ կարող էն յետոյ Ս. Գրիգի մտած լինել, Բայց ոչ
Կարեւորանիցները ծագման զրոյցը: Եյդ զրոյցը Հին պէտք է Համարել, ինչպէս Հին
էն նա- Համիրամն ո- ի-ր զրոյցները և ոչ սարգիսն Բան: Տեանենի այդ զրոյցները:

Իզրայիլի Բուդո-բարի և Շամիրամի ո- Երայի առասպելները: — Կարեւորանացոյ
Իզրայիլը, որ շամո-անացած ապո-աթո-Հի է, ի-ր պարմանի Համար Հոմանիներ է
որոնոմ. Բայց նա Հեշտո-բեամբ կողմի Հէր ունի և մի սոսկալի մաՀաբէր կողմ, որով նա
ի-ր սիրականին մաՀայնոմ է և ապա վշտից Հէրո-ոմ է նորան մինչեւ Սանդարամէրի
Բանը ի-ր պարմածո-ին յարո-բի-ն քալո- Համար: Իզրայիլի առասպելից յայտնի է
Բուդո-բարի նշանա-որ վէպը:

Հրաշալի գեղեցիկ դի-ցապն է Բուդո-բար, որին սիրոմ է Իզրայիլ: Գիցո-Հին
ինքն իրեն առաջարկոմ է գեղեցիկ Բուդո-բարին, մեծ պարգեւներ և իշխանո-բի-ն
խոսքանալով նորան, որ ի-ր կամիք կատարէ. Բայց Բուդո-բարը մերժոմ է նորա ըլոր
առաջարկո-բի-նները: Եյդ ժամանակ Իզրայիլը պայտնոմ է և սպանոմ Բուդո-բարին:
— Եյպէս սպանոմ է նա ի-ր մի ուրիշ պարմածո-ին ևս Տամո-յին (tamuz), որի մաՀը
ողբոմ է նա յետոյ և Սանդարամէր է իջնոմ նորան յարո-բի-ն քալո- Համար:⁹

Կարեւորանացոյ Բաթելացոց մեջ այս առասպելի պաշտամոնիկն-ս կար ի-ր

⁹ Lehrbuch der Religionsgeschichte, herausg. von P. D. Chantepie de la Saussaye, Leipzig, 1897. 1. էր. 192, 216.

արարող-թի-ններով: Մոյնը կար և ասորոց մէջ Աթարի (*Atbar*) և Ատտէի (*Attes*) Համար իսկ Փի-նիկէցոց մէջ Աշարարի պաշտամունքի Հէր միացած էր նորա սիրական Ադոնիսի պաշտամունքը. Տի-րոսոմ նոյն իսկ Ադոնիսի յարո-թէան քօն էին կարարոմ:

Արդ ի՞նչ է մեր Համերամի և Արայի զբոյրը: Ինչպէս «այրասիրոյն այն և կաթնան Համերամ» նոյն է, ինչ որ ի-ր մայրը սեմականների սիրոյ աստ-ածո-Հին, մարտիկ և քարոհաբնի դիցո-Հին Բշարար — Ապարար — Արարդարիս կամ Գերկէրոյ, նոյնպէս և մեր Համերամի և Արայի զբոյրը նոյն է, ինչ որ Բշարար և Բզդո-Քարի այս վէպը: Համեմատութիւնը շար պարզ է: Մեր Արան նոյնպէս գեղեցիկ է, ինչպէս Բզդո-Քար, Ադոնիս և ուրիշները: Ինչպէս Բշարան Բզդո-Քարին, նոյնպէս և Համերամն Արային իշխանութեան խոստումներ է անոմ ի-ր կամէր կարարելու — Համար: Բայց Արան Հա-անո-թի-ն չէ պալիս, ինչպէս և Բզդո-Քարը: Բշարարը զայրանոմ և մաճացնոմ է Բզդո-Քարին. այսպէս և Համերամ քիկիկն «ի սասորիկ ցասման լեալ» Գալիս կո-ոմ է Արայի դէմ. և Արան մեռնոմ է այդ սիրոյ պարճաոմով: Այնո-Հէան մեծ մայր Բշարարը սասորիկ ցա-ոմ է և Սանդարամէր է իջնոմ ի-ր քարոհածո-ին յարո-թի-ն պալ-Համար: Մոյն յարո-թէան միջադէպը կայ և մեր առասպելի մէջ, միայն մեր Հէթանոս Հայերի Հա-արալի-նով պարմո-ած, և այս շար քնական է: Խորենացո- և Անանուն մէջ այդ յարո-թի-նը իրիստոնէական Հայեացիով փոփոխութեան է էնթարկո-ած, որ նոյնպէս շար քնական է:

Առ-լէզ է և Արայի յարո-թի-նը: — Յայրնի է, որ մեր Հէթանոս Հայերն ո-նեցել էն, ըստ Եղնիկի «ի շանէ ելեալ» Արալէզ կամ Առ-լէզ կոչո-ած ոգիներ, «աներևոյթ զօրո-թի-նի» որ պարերազ մի մէջ ընկած վերա-որ վաջերին կամ դի-ցալներին լի-գոմ և ողջացնոմ են: Այդ Հա-արալի-նը ինչպէս երևոմ է, շար Հին պիտի լինի, իսկ որ Պլարոնի Հասարակապետութեան մէջ Քերո-ած Էր Հայի յարո-թի-ն առ-նէլը, ինչպէս և առ-անց Արալէզներ, մեր այդ Հա-արի-նի Հէր նոյն ընդ-Հանո-ր Գծերն ո-նի: Այսպէս և Էր ինչպիսիք և և սղան-ոմ է պարերազ մի մէջ: Տասն օրից յետոյ, մինչ ուրիշներ իրիստոնէական ներած էին, Էրիսը անխախտ և ամբողջ էն գանոմ: Բերոմ էն քոմ, և քասնեղի-տերոդ օրը, երբ խորոյն վրայ էր քարոհացած, կենդանանոմ է Էրը: Էմինն առ-աջին անգամ այս առասպելը Համեմատութեան Քերելով Արա գեղեցիկ առասպելի Հէր, ա-եւ-լացնոմ է ինչ Պլարոնի առասպելի իմաստը, «վաջ է անկեալ է ի պարերազ մի» յառ-նէն, ոչ այլ ինչ է, քայց երբ էն Հէթանոսական վարդապետութի-ն նախնի Հայոց: Ե- նա աշխարհոմ է Էր Հայը նոյնացնել Արա Հայկաղնի Հէր:՞ Այս Հա-արն այնվան զօրեղ է եղել, որ նոյն իսկ իրիստոնէութեան ժամանակ Դ. դարոմ, ըստ Փաստոս Բի-զանի (Ե. դար. Լ. Գ. Գ. Գ.), շնայելով որ Սո-շեղ Սամիկոնեանի Գլո-խը մարմնից կորո-ած էր, քայց «ոչ Հա-արային ընդանիվ նորա մաճո-ն նորա... իսկ կէս է յառ-նէլ ոյ ակն ո-նէին նմա:» Այս պարճաոմով Գլո-խը կայնոմ էն մարմնին և դնոմ մի աշարարիկի քանիվոմ, կարծելով ինչ «վասն զի այր վաջ էր, Առ-լէզ է իջանէն և յարո-ցանէն զդա:»

Այսպէս պարերազ մի դաշտոմ իբրև վաջ ընկնոմ է և Արան. «գրանէն զԱրայն մեռեալ ի մէջ վաջամարկացն, և Հրամայէ զընէլ զնա ի վերնարանն ապարանից: Իսկ ի Գրգո-եւ մի-անգամ զօրացն Հայոց ի մարտ պարերազ մի ընդ քիկիկն Համերամայ ինխանիք լինել մաճո-ան Արայի, ասէ. Հրամայեցի աստ-ածոցն իմոց լեզու-լ զվերս նորա և վէնզ անասցի:» Ե- Համերամն իրօվ սրասոմ է, որ Արան պիտի կենդանանայ. «Միանզ ամայն և ակն ո-նէր զի-թո-թեամբ վըՀկո-թեան ի-րոյ վէնդանացո-ցանել զԱրայ, ցնորեալ ի քո-փական ցանկո-թէնէն:» Իրիստոնէայ մարեանագիրը, որ այդպիսի աստ-ածների զօրո-թէան չէր Հա-արոմ, Համերամի յգրոմն աստ-ածների յեռով

¹⁰Ս. Լ. Կ. Հնոյն Հայաստ. էր. 146 Գրն.

Արային կենդանացնելո՞ւ թացարոմ է «դի-ըն-ընամբ վճկո-ընան:» Մի-ս կողմից նա չէր կարող երբեք ճա-սարալ, որ աստ-աթները կամ Շամիրամ ի-ր կախարհո-ընամբ կենդանացրած լինին Արային. ո-սոր և պիտի գրէր թէ «Սեխեցա- դի նորա, Հրամայեաց ընկենո-լ ի վիճ մեծ և ծածկել:» Այստեղ եթէ վերջացներ, առասպելը թերի կըմնար, զի Հայերը գրգռո-ած էին և նոյն Հանդարոմ էն, երբ իմանո-մ էն, որ Արան յարո-ըն-ն է առել. «Ե- սյաղէս Համբա-եալ զնմանէ ի վերայ երկրիս չայոց և Հա-անեցո-ցեալ զամենեանս դարարեցո-ցանէ զեազմն:» Ո-սոր և Արայի յարո-ըն-ն առնելո-ս պարոմ-ըն-նը պէտք էր պահել, միայն մի չեով թացարած: Ե- նա թացարած է շար պարզ կերպով. «Ջմի ոմն ի Հոմանեաց ի-րոց զարդարեալ ո-նելով ի ծածո-կ, Համբա-ե զնմանէ այսպէս. լիւլեալ աստ-աթոցն զԱրա և կենդանացո-ցեալ լցին զվախագ մեր և զԷշտրո-ըն-ն. զասն որոյ առա-եալ յայտմ Հեթե պաշտելիք էն ի մէջ և փառա-որեալիք իբրև Հեշտացո-ցիչ է կամակարարի:» Գարջեալ իրարոնեայ մարենագրի Համար մի յարմար առիթ էր այդ առասպելի մէջ թացարելո-ս նախ Առ-լեզների պաշտամո-նիքի խարեական ծագո-մը. «Սանդնէ և նոր իմն պարկեր յանո-ն դի-աց, ի մեծապէս զոճի-վ պարո-ե. ցո-ցանելով ամենեցո-ն, իբր թէ այս զորո-ըն-ն աստ-աթոցն կենդանացո-ցին զԱրա:» Այս գրո-ածիւր մո-ըն է. «նոր իմն պարկեր» թառ կարելի է Հասկանալ, թէ Շամիրամը նոր աստ-աթո-ըն-ն չէ Հասարարո-մ, այլ եղած աստ-աթների Համար «մի նոր պարկեր, արշան» է կանգնո-մ: Բայց կարելի է և այնպէս Հասկանալ թէ նա նոր աստ-աթո-ըն-ն, Առ-լեզների պաշտամո-նին է Հասարարո-մ: Այն ժամանակ այդ Հակասո-մ է նոյն իսկ առասպելի եո-ընանը, ինչ որ Հայոց մէջ այդ Հա-արդի գոյո-ըն-ն ունենալն արդէն էնթարո-ո-մ է, որ Հայերը Հա-արո-մ են թէ Արան կարող է յարո-ըն-ն առնել և յարո-ըն-ն է առել: Չակասո-ըն-նն իսկ ցոյց է դալիս, որ իրարոնեայ մարենագրի կողմից է առ-լեզացրած այդ: Այդ Հարո-ածն Անան-նի մէջ (Սեբէոս, էր. 6.) դրնո-մենի այսպէս. «Ե- այնպէս Հանէ Համբա- Արալեւայ րիկինն Շամիրամ,» որ դարջեալ մո-ըն է:

Ինչպէս էլ լինի, այդ գծերը պարզ կերպով իրարոնեայ Հեղինակից են մտած Հին առասպելի մէջ, որ իրարոնեական չեով և Հայեացիով է պարո-ած: «Եթէ այդ և Հեթերական յա-եալ ո-մերը դէն դնելիք, զրո-մ է պ. Գեղեցին այս առասպելի Համար, կըմնայ միայն ասորական սիրոյ աստ-աթո-Հո- և ի-ր դարբնածո-ի առասպելը: Շամիրամի զրոյցի մէջ պահո-ած է Արդիի առասպելը» առ-լեզացնո-մ է նա:¹¹

Թէ Արան ժողովրդական զրոյցով յարո-ըն-ն է առել, այդ ակնո-մ էնի և Թոմա Արծրո-նո- մէջ: Այստեղ (էր. 215) գրնո-մ էնի մի այսպիսի աղճարո-ած կարո: «Ե- զաշիկ արարեալ յայնկոյս ինն զԱնանոս, ի րեղ-ոջն արշանաշար խարակարկաո- գոգաշի- միջոցի երկո-ց իւրակաց, որ Հայի յերեզարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեւո-ոյ գեա-ղջն, որ զորացն գեղեցիկ առասպելաբանէն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Արջին ընդ-գծած մասը աղա-սպ-ած է: Այսինքն միայն Հասկացո-մ է աղճարո-ած չի-ից թէ Շամիրամի մանո-կներից ըստանո-ածներն վերիերի սպիանալո- մի առասպել է դա: Բայց բնագրերը վերականգնելը շար Հեշտ է: Աղճարո-մը միայն դառ-երի յ ց և ի Լն մէջ է: Պարկանեանն արդէն սկզբի երեք բառի Համար իբրև ծանօթո-ըն-ն դրնո-մ է. «Թերեա՛ ո-ր զԱրայն գեղեցիկ: (տե. նոր. Բո-զ. յէջն 20): Այնո-Հեթի «սպիանած» թառը շար պարպաբար կամ աշխարհաբար չեով «սպիացած», կամ առ-լեի «սպիանալ» պէտք է կարդալ: ԱնՀասկանալի «վերայն» թառը «վերայն» է, ինչ որ վերիերը պէտք է սպիանան: Այսպէս բնագրերը կըստանան. «Ո-ր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանէն

¹¹ Zur armen. Götterlehre. էր. 132:

ըստիանալ վերացն սպանել ոչն ի մանկանցն Շամիրամայ:» Մենի սպանել ոչն, բառն ևս էր ակն «սպանել ոչն» դարձրին (Հմմտ. Խորենացի. Ա. ժե. մեռանի Երայ ի պարբերապմին ի մանկանցն Շամիրամայ). մի անգամ որ «Գարայն» դարձած է «Կա-րացն» երկոց պերի բերեր և «սպանել ոչն» յոգնակի թի-ր: Թովմայի այս կրորից իմանում էնի, թե առասպելաբանում էն, որ Շամիրամի մանուկներից սպանուած Երայ գեղեցիկ վերվերը սպանում էն, ուստի և Երան կենդանանում է, Լեզու-ոյ գի-ղում:

Սոյն գրոյցը գրանում էնի և այսօր: Մերուէս Սարգիսեանն ի-ր Տեղագրութեանց մեջ գրում է նոյն գի-ղի մասին. «Ջորմէ ասի յոմանց րեղի լինել անկմանն Երայի ի Շամիրամայ, որոյ զոմն ի Համանեացն զԵրայ կարծեցո-ցեալ լո-ր եՀան էրէ որին լիպեալ ողջացո-ցեալ էն. և յայնմանէ, ասէն, մնաց անոն գեղջն Լեզվի:»¹² Ինչձան էլ Սարգիսեանը ժողովրդից է առնում, ինչպէս պարզ էրևում է «ասի յոմանց», «ասէն» բառերից, բայց նա ժողովրդականը Հա-արարմութեամբ արձանագրել չէ կարող անում ընդ-դէմ զոմնի մեջ: Սա էն թարգմանում է Խորենացուն:¹³ Ա-տէլ Հա-արարմութեամբ գրի է առնում նոյն գրոյցը Սրո-անձարեանը Պրոց Բրոցի մեջ (Եր. 52): Լեզվը ի-ր անոնով և Հին արարմութեամբ յայտնի է. որ Շամիրամի աստուածները մեր Երայ գեղեցիկն մեռած մարմինը լպեր ո- կենդանացո-ցեր էն էր. և Երայլեզվ անոնով կո-ով ո- աստուած շինեցին պաշտելին այն ժամանակ Հայեր այս գեղի բարձր գագաթին վրայ, որ այժմ Լամանփրկչի մարտուն է:¹⁴

Այս արարմութեան է-թի-նը, Լեզվ գի-ղի Հեր կարո-ած այս առասպելը, թե Շամիրամի մանուկներից սպանուած Երայի վերվերն այդպէղ էն սպանում, Խորենացո-ց է ծագում ոչ Երթրո-նո- և ոչ մի-աների մեջ, գի ըստ Խորենացո- նան՝ Երան յարութի-ն չէ առնում և այս նա սպանում է Երայի դարձրում, Այրարարում, և այնպէղ էլ Շամիրամը Հրամայում է աստուածներին լիպել նորա վերվերը: Ե- երբ նա Հա-արարում է Հայերին թե Երան յարութի-ն է առել, նոր գալիս է Վանայ կողմերը (Ա. ժ. գ.):

Ատէլ թե Երթրո-նին և Սրո-անձարեանն իրենցից արեղ ծո-մ էն այդ գրոյցը, ելակեր ո-նենալ ով միայն Լեզվ անոնը, այդ Հեղար արձանել-ո- մի միջոց է միայն: Ե- այդ Հեղար ո- պարասար, միջոցն է բանեցնում պ. Խալաթեանը իեղճ Թովմա Երթրո-նո- վերաբերմամբ ևս: Սորա արարմաները «Շամիրամի և Երայի, ինչպէս և մի ձանի Հայ նախարարներին և թագա-որներին մասին, ինչպէս էն Հայի, Տիգրան Ա., ՎաՀագն, Երո-անդ, Երայաշէս Բ. և ո-րիշները, բնա- պերվ չէ Համարել, ինչպէս կարող է երևալ, Խորենացո- բերած վերական Հարո-ածների վարիաններ, և այս Հինման վրայ այս վերջիններին իսկո-թեան Հոմար արարոյցներ կազմել: Միանգամ ընդ-միջար պերվ է իմանալ, յարո-մ է կարող կերպով պ. Խալաթեանը, որ Թովմա ի-ր արարմութեան Հին մասը գրելիս սովորաբար (այո՛, բայց միայն սովորաբար) կրկնում է Խորենացո- ասածը, կամ թե մշակում է նորա գրածը ոչ առանց փանրասարկական յա-ել ո-մաների, որոնց նպարակն է մեծացնել Երթրո-նիներին:» Ե- այդ ամենն այնձան ակնյայտն է:

¹² Ն. Սարգիսեան, Տեղագրութի-նի Փոփր և ի Մէթ Հայո, Վենիցիկ. 1864. էր 264.
¹³ Հմմտ. Խորենացի Ա. ժե. «Ջմի ոմն ի Հոմանեաց ի-րոց պարբերաշ... Համբա-է զնանեայտեո, շիպեալ աստուածացն զԵրայ և կենդանացո-ցեալ:» Հմմտ. Անան-ն (Ալեքեո էր. 5) «Ջարդարե զմի ոմն ի Հոմանեաց ի-րոց այր պարշաճող, և Համբա- նան է զԵրայի շիպ ո-շ աստուածացն և յարո-ցանել:»
¹⁴ Թ-է ո-մանից է առնում Սրո-անձարեանն այս գրոյցը յայտնի չէ, եթե արդի ժողովրդական գրոյցները չեն աղբի-րը այն ժամանակ կարող էրնի էն թարգմանել թե նա Թ. Երթրո-նո-ց է առնում և թե նորա մեռ-ին էղեղ մի մեռացի, որի մեջ Երայի վերվերն սպանալ-ո- կորն աղճարո-ած չէ էղել: Գժո-ար է էն թարգմանել, որ Սրո-անձարեանը կը վերականգնէր այդ աղճարո-ած կորը: Սրո-անձարեանի դի-րվը քառն երե-կ քարե կաղ է նրարարակո-ած ձան Վարկանեանի Թովմայի Հարարակո-թի-նը:

ա-եւացնոմ է պ. Խալաթեանը, որ նոյն իսկ ժամանակի կորոսոս է» այդ վննելը:⁵ — Եւ այսպէս վերջացաւ «սովորաբար» Խորենացի և «Ֆանդասարիկական յա-եւոմներ» և «ժամանակի կորոսոս» այդ վննելը: Թ. Երթրոնին էլ գրեցաւ իր գաղափարներն ու գնահատարարները: Խորենացոմ մեղքը միշտ այն է, որ նա շատ բան պարտոմ է, որ իրենից առաջ ուրիշները չեն պարտել: Իսկ Թովմա Երթրոնոմ մեղքն էլ այն է, որ նա Խորենացոս յետոյ է ապրել և Խորենացոս օրատել է, թեպէտ և կան բաներ, որ նորանից պարտեր է պարտոմ, ինչպէս այս Լեւոսոյ գրեղն գրոցը: Եւստ գեղեցիկ նա «Ֆանդասարիկական յա-եւոմներ» է անոմ:

Բայց Թովմա Երթրոնին, օրինակ, Տեգրանի և Երթրաշէտի պարտութիւնն անելիս իբրև աղբիւր դնոմ է յոգնակի ընտել. «Որպէս ցոցանէն առաջինին ի պարտագրաց (եր. 36), «Որպէ թացայրդէն գերի պարտագրացըն (եր. 52): Եւստ սոսք է գրոմ նա. միայն մի աղբիւր ունի, Խորենացի. մնացածը Ֆանդասարիկական յա-եւոմներ էն: Ուրիշ տեղ (եր. 44) նա գրոմ է. «Իսկ սո մեղ ճասին գրոցին այս ըստ մնացորդաց պարտագրացն առաջնոց, ի Մամբրէէ վերջանող է և ի նորոն էղբօրէ Մովսէս կոչեցելոյ» և մեռոմն Թեոգորոս «Բերթոգ...»: Եւստեղ էլ նա սոսք է գրոմ: Սամ երբ չայի և Բելի պարտերով մասին գրելիս ա-եւացնոմ է. «Չոր (պԲէլ) ոմանի ի պարտագրաց ասէն փանդասարիկական գրեցել գնաց յԼաորենացն» (եր. 24), — այստեղ էլ նա «Ֆանդասարիկական յա-եւոմ» է անոմ, որովհետ Խորենացին այսպիսի բան չէ յիշոմ: Սամ երբ Թովմա Երթրոնոմ մեղ չայի Բելին ասոմ է, «Շոն տո, և երամակ շանց որ գլին ին ցողեալ սահին» այստեղ էլ «Ֆանդասարիկական» յա-եւոմ է անոմ, գի այդ չկայ Խորենացոմ մեղ... Բայց չէ, այդ «Ֆանդասարիկական» չէ, գի Բարեթագրաբար մնացել է Ենանոմը (Սերէոս, եր. 4), որի մեղ կայ «Շոն տո տո և յերամակ շանց տո և ժողովորտ ին»: — Եւստեղ Գեղարկ կարելի չէ պրծնել մի պարտագրի ճամար, որ աղբիւրներ է յիշոմ, և որ ինին իր ճամար ասոմ է թէ յեւոմարկելով գրել «Որ ինչ իսկուբանց անոր շինութեանց աշխարհին չայոց ի չայկայ աղեղ նա-որէ և ի նորոն գարնից և ցկալոս և վավաշոս Շամիրամի ցիկին Լաորենացնայց և ի նմանէ յայլ և յայլոց ևս յա-եւոց յեւակերտի և շինութի յի-րախանչի-րոցն յերկրիս մերոմ էղ էն մեր առ մեկնայնն անջամի ճասեալ և աշօի ցեւեալ...» (եր. 293): Թովմա Երթրոնին Խորենացոս, անշոշար, իրար շար է օրտոմ. Բայց նա ունի և ուրիշ գրա-որ աղբիւրներ: Խորեիբը, ճարկա, այն չէ, որ Թովմա Երթրոնին ևս կարող է այս կամ այն բանն իրենից յարմարեցրած լինել: Բայց ամեն ինչ, որով նա պարտերոմ է Խորենացոս, նորա յարմարեցրածը ճամարել կարելի չէ: Եւստիս յերթ-րոմները կամաց կամաց և Բալմաթի-մարտոց յեոմ էն պարտարոմ: Եւ երբ մենի ոչ մի փաստ չունինի այս կամ այն պարտութի ճամար թէ Երթրոնոմ իրեն արտածն է, չենի էլ կարող նորա «Ֆանդասարիկական յա-եւոմը» ճամարել: Եւստեղ և երբ նա պարտոմ է թէ առասպելաբանոմ էն, որ Շամիրամի մանուկներից սպանոմած Երայ գեղեցիկ վերիերն ըստիացած էն Լեւոսոյ գրեղնոմ, — մենի իրաոմնի չունինի ասելոմ թէ նորա աղբիւրը Խորենացին և իր «Ֆանդասարիկական» էն: Նորա աղբիւրն այստեղ ժողովորդական գրոցն է: Մենի այդ կրթանէնի ներկեոմ ևս: Եւստեղ ա-եւոմոր չի լինել մի երկոմ խօսիով կանգ առնելի պ. Խալաթեանի մի ուրիշ կարծիքի մասին ևս:

«Եւստի գրոցն արոմարական կերպով շինութ է մի ամբողջ շարի գրա-որ յիշարակարաններ զրայ» գրոմ է պ. Խալաթեանը (եր. 145): Եւ այդ «գրա-որ յիշարակարաններն» էն, Դիոգոր Սիկիլիացի, Լապո-աթաշոնչ, Եպիկի, Փա-սարոս, Աղեմէս Աղեմէսներացի: Թէ Խորենացին կամ իր աղբիւրը՝ Սար Եբաս Շամիրամի

⁵Халат. Арм. Эпосъ. Ер. 151.

պարմոն-բեան Համար կարող էր օգտուել այս կամ այն գրա-որ յեշարակարաններին և օգտուած էլ է, այդ մի կողմն էնի՛ թողնոմ: Բայց շար պարմանալ է, որ այդ գրոյցը «սարգիղը» ըստ պ. Խալաթեանի, մի կտոր Դիոդոր Սիկիլիացոյց է առել, մի կտոր Լսրոն-աթաշնչից, մի կտոր Եզնիկից, մի կտոր Փա-սրոսից, մի ուրիշ կտոր էլ Աղեմէս Աղեվանդրացոյց, մի բառ էլ «Արա» (= Գեղեցիկ) պարսկերէնից է առել, մնացածն էլ «Իր Ըարոսար Էրեակայոն-բեամբ» լրացրել է, և կամ «Բիբլիական — իրեստնեական Հայեացիներով» առաջնորդոած՝ Յովսէփ Գեղեցիկի պարմոն-բեան չնով «ողջախոճոն-բեան պարմոն-նիկից» Արային մերժել է քոն-ել վա-աշ Համիրամի սերը¹⁶ (մի ողջախոճոն-բեան, որ Հայերն անպարճառ Բիբլիական իրեստնեականից պիրի սովորեին), — և աճա դո-րա է եկել մեր Համիրամի և Արայ Գեղեցիկի առասպելը պարաճաբար ճիշտ նոյնը, ինչ որ Համիրամ — Իշարի և Իր Գեղեցիկի ո-ողջախոճ սիրական Իզդո-բարի առասպելն է, մի առասպել, որ սեպագրոն-բեանց մեջ կարգացո-ած է: Պ. Խալաթեանի ճանադարձը շար Էրկար ո- պարաճականոն-բեամբ էլ է: Սարժոմ էնի՛ կարճ ո- բնական ճանադարձն այն է, որ ասելի՛ թէ իմնի որ սեմականներն սիրոյ վա-աշ, բո-ոն պարական դիցո-ճո- պաշարմոն-նիկը մտած էր մեր մեջ, ո-արի և այդ առասպելն և, որ նոյն դիցո-ճո- առասպելն է, կարող էր դիցո-ճո- պաշարմոն-նիկի Հէր մտնել Հայոց մեջ: Այս կամէր անշո-շար պ. Խալաթեանն, եթէ այդ առասպելն ամենից առաջ յեշո-ած էինէր ո-րիշ ամեն մի մարեանագրի, օրինակ Փա-սրոսի, Եզնիկի մեջ, բայց Խորենացոյց: Ե- Խորենացին մեղա-որ է, Ըարկա, որ ինչն է ամենից առաջ յեշո-ած այդ: Բայց մենի՛ դառնանի՛ Սեանյ Լեզվ կամ, ըստ Թոմայի, Լեզ ո-ոյ Գի-ղին:

Լեզվի և Արամեցիի գրոյցները: — Արո-անչրեանը վերո-ոմ յեշո-ած Գրի մեջ ասոմ է թէ Լեզվ Գի-ղի բարձր Գագա թի վրայ, ո-ր այժմ Ամենափրկչի մարոնն է, «Բեւեա-ագրով իրերը լեցո-ն էն. և Յո-լաշոյ Հին պղնձէ կենդանեաց փոխ արշաններ Գրանոն-եանց մեր օրերը դե- ևս իմնի մի քարի առաջ»: Այս նկարագրերը ցոյց է քալի, որ Լեզվը շար Հին ժամանակ արդէն, Արժոն-նո-ց և Խորենացո-ց շար առաջ մի դեր է իրադ աղել: Դա Հա-անօրէն էղել է կրօնական պաշարմոն-նիկի քեղ, որի Հեաիբը մինչ-այժմ մոն-մ էն. «Այս Լեզվ Գի-ղի մօրերը կայ մի թանիր չնով աղբի-րի փոսակ կամ ջրճո, որ Սո-րբ թանիր կրկոշէն, ո-ր յաճախ Գնացողներ կան, շարերոն-ի բեր-ո-խարտից»: Հեթանոսական պաշարմոն-նիկի մնացորդը լինելը շար պարզ է: Բայց ի՛նչ պաշարմոն-նիկի մնացորդ է այդ: Համիրամի — Իշարի — Ասրղիկի: Այս բացարձոմ է մեզ «Սո-րբ թանիր» Հէր կարո-ած առասպելը, որ բերոմ է Արո-անչրեանը: «Մի միտն մեզ յո-կ կերի այդ ջո-րին մեջ. և որին որ երե-ի, անոր բարսն ո- ո-խար կը կարարո-ի: Դա կնկան կերպարանի ո-նի էղեր. և արժաթէ օղն ալ Իր իրն անցո-ցած կրպեանո-ի քակա-ին: Երեցիկն է էղեր դա. կին կարի Գեղեցիկ. երբ նարած թանիր շո-րին Հայ կը թիէ, աղ իար մը կո-գայ Հայ կո-պէ, կո-քայ: Արակո-ր կո-պէ, կո-քայ: Գինի կո-պէ, կո-քայ: Թշո-առականը կը Համարչակի պագ մի ո-պել ո-, երեցիկնը կը վարանի, բայց... պագն ալ կո-քայ: Ե- յանկարժ նոյն վայրկենին երեցը ներս կը մտնէ. երեցիկնը ամօթէն ո- աճէն ինչի ինչն կը յգէ ի թանիր կրակին մեջ... կրակն ջո-ր դառնալով, ինչն ալ յո-կ, Ասրո-ժոյ Հրամանով յա-իրենական յեշարակ կը մնայ նոյն քեղ»: ¹⁷

Այս գրոյցն ինչի պ. Խալաթեանը Համարոմ է, նոյն իսկ Իր «Հայոց վեպի» մեջ, Համիրամի առասպելի ջրջանին պարկանող մի պարմոն-ածի, որ «Բերեա ի Ընո-ց անիր

¹⁶ А Халаг. Арм. Эпосъ. Էր. 143 Հրն.
¹⁷ Արո-անչրեան, Գրոյ Բրոյ, Էր. 53: Այս առասպելի վարեանը, ոչ քեղի Հէր շկարո-ած, Տ. Սա-աարեանի Հայ ժող. Ընկեաբներոմ, Լ. Գրի Էր. 39:

Հայաստան է մտնում Ասորիների և ժամանակի ընթացքում կորցրել է իր արտադրանքը, Հելլանոսական պարական, բայց ոչ ֆաբրիկան: Այս զբոսայտի Հնագույն չիքը բերած է Դիոդոր Սիկիլիականը: Դա Դերիկեոյ գիցո-ճո- գրոյցն է, որ իր գրո-սար Համիրամի ծնունդ-էլ ու-յ յետոյ չո-կ է գտնու-մ յանցա-որ սիրոյ Համար:¹⁸ Պ. Խալաթեանն այս մասին խօսած է իր մի ուրիշ աշխատութեան մէջ,¹⁹ որ ցա- է Յետի րակ շո-նիկ: Մենք շէնք յիշում թէ այս րեղ նա ինչպէս է Հասարարո-մ ի-ր այդ կարծիքը, բայց մենք այդ ճիշտ բնի Համարո-մ:

Համիրամի մայրը Դերիկեանն (*Atargatis*) ջրի սարո-ածո-ճի է: Սորա արքայան կենդանիքն էն Փի-նիկիայո-մ և Ասորիո-մ աղա-նին և չո-կը: Ասկաղոնո-մ, ուր նորա պարկերը չկան մարմնով էր Հանած, նորա րաճարը շինո-ած էր չկնաՀարո-սար մի լճի մօտ: Սորա րօնի օրերը ջո-ր էին բերո-մ նոբա րաճարը և սրակո-մ: Այս ամենը յիշեցնո-մ է մեր Ասորիականին, որ ԱնաՀրի կամ Ասորիի րօնն է Համարո-մ, ջո-ր սրակերը և աղա-նի բայ ըողնելը, մի սովորո-թի-ն, որից էրե-ո-մ է, որ մեղնո-մ ևս այդ սարո-ածո-ճո-նն նո-իբական էր ած էն աղա-նին և ջո-րը: Պ. Խալաթեանը կարծո-մ է թէ Լեզվի այդ առ-սարկերը կորցրել է ի-ր Հելլանոսական պարական: Բայց այդ ճիշտ չէ: Սո-րբ ընդի, ջրի ո- չկան պաշարմո-նիկ իսկապէս Հելլանոսական է և ոչինչ շո-նի ճիբարոնե-թեան Հէր:²⁰ Այս պաշարմո-նիք Հարկա- նոր չէ և Հալիս է շար Հին Հելլանոսական ժամանակներից. նոր չէ և այդ Սո-րբ ընդի Հէր կարո-ած առ-սարկերը, որ սիրոյ սարո-ածո-ճո-նն այս պաշարմո-նիք Հէր ի Հնո-ցանքի մտած պիտի լինի Հայոց մէջ, իսկապէս ոչ թէ մտած, այլ Հայացած սարիները պաճած էն այդ կարմերո-մ:

Ինչ է էրականո-թի-նը: Այսօր Վանայ նոյն Լեզվի գի-պի մօտ, ուր ըստ Արծրոնո- սպանո-մ էն Համիրամի մանո-կներից սպանո-ած Արայի վերիերը, Հրնո-մ էնք սեմակաների սիրոյ գիցո-ճո-ն և Հելլանոսական պաշարմո-նիք. և որ Հիւսո-րն է, այդ պաշարմո-նիք րեղի Հէր կարո-ած է, թէպէր և առանց Համիրամ անո-ան, մի զբոսայտ, որ վրննո-թի-նը ցոյց է րալիս թէ նոյն սիրոյ սարո-ածո-ճո-նն է: Այսօրո-այ այդ զբոսայտ ո- պաշարմո-նիք շէնն Խորենացո- և Արծրոնո- մէջ և շէնն էլ կարող սոցանից անցած լինել ժողովրդի: Դա Հնո-թեան մնացորդ է: Ե- էրբ այսօր Խորենացո-ց անկախ Հրնո-մ էնք սեմական սիրոյ սարո-ածո-ճո-նն պաշարմո-նիքն ո- առ-սարկերը Վանայ մօտ Լեզվի գի-պի-ո-մ, միթէ դա ապացո-յց չէ, որ այդ րեղը Հնո-մը նո-իբական է էրել Համիրամին: Ե- միթէ այսօրո-այ այդ պաշարմո-նիքն ո- զբոսայտ, որ շինո- շէնն, շէնն վկայո-մ, որ նոյն րեղո-մ կամ Վանայ մօտիկ ո-րիշ աէղերո-մ արդարեւ էրել էն Համիրամի վերաբերեալ ո-րիշ զբոսայտեր ևս: Ե- էրել էն այդ զբոսայտերը ո- կան ցոյթմ, որոնցից մէկն է Արծրոնո- գրածը, այսինչն Արայ գի-պի սպանո-եւը Համիրամի մանո-կներից և նորա յարո-թի-նն առնելը. մի ո-րիշն է Համիրամի մաՀո-ան մասին Խորենացո- պարմածը. մի էրրորդն է արդի զբոսայտ Համիրամի մասին, որ բերո-մ է Ս. Սարգսեանն ի-ր Տեղագրո-թեանց մէջ:

Լեզվի գի-պի Հէր կարո-ած այսօրո-այ այդ մի զբոսայտ միայն, որ Խորենացո-ց անկախ Հրնո-թի-նն ո-նի, ցոյց է րալիս որ մենք իրա-ո-նի շո-նիկ Համիրամի մասին պարմո-ած արդի մի-ս զբոսայտ «Խորենացո- ալդեցո-թեամբ կարմո-ած մի նորագույն զբոսայտ» Համարելո-ւ, ինչպէս կարծո-մ է պ. Խալաթեանը (էր. 149): Սորա

¹⁸Халат. Арм. Эпосъ, էր. 150.

¹⁹Очеркъ народн. арм. сказокъ, Москва, 1885.

²⁰Թ-նիքն ո- ընդի-մ այրո-ելը բոլորովն ո-րիշ մօտի- է, որ էլել կարո-ել է սեմական սիրոյ գիցո-ճո-նն առ-սարկերը: Սո-րբ ընդի Հէր Հելլանոսական օշարի պաշարմո-նիք մնացորդ լինի: Հմմտ. Գ. Ե. Հայկի առ-սարկեր.

պարճառ-աբանութիւններէն զլիւս-որն այն է, թէ «Գործողութեան արեղը միւննոյն է, Վանայ լճի շրջակայքը»։ Ասկայն այդ կարող չէ Հասարակել թէ այսօրո-այ Համերամբ մասին զրոյցները Խորենացո-ց են անցած ժողովրդին։ Զէ՛ որ Լեւոյն գեղին այդ Սո-րբ թնորի առասպելէ Համար ևս Գործողութեան նոյն արեղն է. Բայց այդ առասպելը Խորենացո-ց չէ միայն ժողովրդի մէջ։ Գործողութեան արեղն նոյն լինելը կարող է մինչև իսկ այ. Խալաթեանի կարծիքէ Հակառակը Հասարակել։ Եթէ մի Հին զրոյց յարարեալ-մ է ժողովրդի մէջ, ասել չի որ-պէս ամենից ա-եւի այնպէս պիտի յարարե-ի, որ առասպելը կապուած է որոշ արեղի Հետ։ Եթէ Հնո-մը Համերամբ զրոյցները Վանայ մօտերն են այս կամ այն արեղի Հետ կապուած, շարք բնականօրէն մենք այսօր ևս նորա առասպելներն ա-եւի շո-ր նոյն արեղերո-մ կը գտնենք ինչ որ և որի շ արեղ-մ։

Խորենացին չէ ասո-մ թէ Համերամբ մասն ի-ր իմացած զրոյցով յարկապէս որ արեղի Հետ է կապուած։ Սա միայն ընդհանր-ը յի-ով գրո-մ է. «Ասո-ր բնական Գմասն ասել Համերամբ»։ Ենթ ադրաբար իմանո-մ ենք Վանայ կողմերը։ Իսկ արդի զրոյցը որոշ կերպով ցոյց է ցուցն այդ արեղը. Համերամբ վերջը կապուած է Արքամէրի Հետ։ Ե- այս ի-ր առանձին նշանակութիւնն է սրանո-մ, երբ գիտենք, որ ըստ Թոմաս Արծոր-նո- (եր. 53 Հր.) նոյն արեղ-մ էր Եղեւ և Ասորդի կաշարմո-նէր։

Մյուս-Հետի այ. Խալաթեանի երկրորդ պարճառ-աբանութիւնն է թէ Սարգիսեանի բերած արդի զրոյցի մէջ ևս «վճո-կ և Հեշտասէր» է դո-րս գալի Համերամբ ինչպէս Խորենացո- մէջ։ Սեալ-ո-մ է այ. Խալաթեանի ասելով թէ այդ գծերը «Խորենացո- ի-րարեակ պարկերացո-մն են Համերամբ մասին» (своеобразное представленье)։ Համերամբի Հեշտասէրութիւնն ո-ր ցուցանելը, Հոմանիներ որոնելը գիտենք, Խորենացո- արեղ-ժածը չէ։ Իսկ ինչ որ վերաբերո-մ է Համերամբի վճո-կ լինել-ո-ն Խորենացո- մէջ, իսկապէս նորա յո-րո-րութիւնն ինչպէս և ո- լո-նիները ծովը չգո-եւ-ն, նոյն իսկ այ. Խալաթեանը կարծո-մ է թէ այդ կարող է լինել «Խորենացո- ժամանակների յեղիմագոյն (՛) զրոյցների արշաբաններ» (եր. 148 Հր.)։²¹ Ե- երբ մի անգամ Խորենացո- արեղ-ժածը չեն այդ գծերը, ո-արի և ոչ մի արժեք չո-նի այն թէ Խորենացո- մէջ և արդի զրոյցի մէջ Համերամբ վճո-կ ո- Հեշտասէր է դո-րս գալիս։ Այդ կը նշանակէ միայն, որ նոր զրոյցի մէջ Համերամբ, ինչպէս ի-ր ան-մը, նոյնպէս և ի-ր բնա-որո-թեան այդ երկո- եական գծերը պահել է։ Բայց այդ-իմն միայն։ Ի-լ ո-րի շո-ր մի նմանութիւն չենք գտնո-մ Համերամբի մասին Խորենացո- պարմածի և մեր արդի զրոյցի մէջ, որ բերո-մ է Սարգիսեանը։ Ի վ-ո-ր է կարծո-մ այ. Խալաթեանը թէ Խորենացո- Ջրատաշարի և արդի զրոյցի ծեր-նո- մէջ մի Համեմարութիւն է գտել։ Այդ երեակայական է միայն։

Ինչպիսի-որութեան Համար մենք այսպէս կըրերենք Արքամէրի զրոյցը որի բնագիրը գտնելը դժո-ար է։ Սկստելով առաջո-ց, որ մենք չենք վստահանո-մ ասել-ո- թէ Սարգիսեանը Հա-արարմո-թեանի գրի առած լինի ժողովրդական զրոյցը, առանց այս կամ այն բանի մէջ ենթարկո-ել-ո- Խորենացո-ն։ Լեւոյն զրոյցի մէջ նա ցոյց է դո-եւ, որ ինչը Հարապար գրի առնող չէ։

Լո-իցո-վ և զմի-ս առասպելն զոր ասեն զՀամերամբ, զոր և Համառ-օր բանի- յիշէ Խորենացի ասելով Ո-լո-նի ծով Համերամբ։ Թագո-Հին Համերամբ որ մի է Հւօր և ի մեծագործ ինչնակալացն էր, շրջագայեալ, ասեն, երբեմն զբօսանաց աղագա- յերկրին Վաստո-րականի՝ արեանն ո-րեք մանկո-նս խմբեալ ի մի. և մերչ

²¹ Իսկապէս չենք Հոմանո-մ Խորենացո- ժամանակների յեղիմագոյն զրոյցների արշաբաններ» (отго лоски поздних сказаний) բառերով ինչ է ո-լո-մ ասել այ. Խալաթեանը։ Ինչը նորա Համար այն չէ, թէ այդ զրոյցները Խորենացո-ց 1500-2000 տարի առաջ են արեղ-ժո-ած, թէ մի վանի Հարի-ր տարի միայն առաջ. այլ այն թէ եղել են Խորենացո- ժամանակ զրոյցներ Համերամբի մասին թէ չէ, և Խորենացին այդ զրոյցներէն է օլ-րո-եւ թէ չէ շինին զրոյցները Հնագոյն թէ ո-շ ժամանակներո-մ արեղ-ժո-ած։

Էղևալ առ նոսա ցեանն է զի Գրեալ նոցա ուլոնն ի Գրեանի ի պնին կան նոցին. իսկոյն ծանոցեալ զպարտականութիւնն նոցա առնոն ի Յեւաց մանկանցն և պարգեւս ցոնեալ արշակէ պնոսա: Ուլամբն այնովի-ի սկաննի Մամբրամ մոգել և կախարդել, և ըստ ապականեալ սրտի ի-րոյ զամենայն շարութիւնն Գործել ընդ երկիրն Համօրեն. զոր կամէր առ ինչն կոչել ի լրոմն ցոնփանացն զօրո-թեամբ ուլանցն ոչինչ ցրծո-արէր, և զոր կամէր կորո-սանել և յայնմ յաջողէր անաշխար, մինչև սասանել ամենայն ումէ-ի և չկարել ճիկ Հանել: Օրոյ ուրեմն որ երթե-կէր առ նա և ամենայն իրաց նորա Հմո-ց և իբր խորհրդական էր, բազում ժամանակ խորհելով ի մտի թէ զխարդ զերծո-սցէ զերկիրն ի Յեւաց նորա կամ ի զօրո-թեանն ուլանցն, յա-ո-ր մի-ո-մ մինչդեռ յԼրքամեպ խաղախին էր ընդ թագո-ւ-ոյն, ժամ ցրեպող Գրեալ յախշարակել ի Յեւաց նորոց Գո-լո-նն փախչի: Ջայրացեալ Մամբրամայ և ի ցասման մեծի եղևալ յարշակի զԸեպ նորա, և չկարացեալ Հասանել առ անձնորին կարաց ուրեանն զԳեասն պարսպիկ Գործեալ. խանդի յոյժ երկայն և թա- էին, և ապառաժ մի աճեղ մեծո-թեամբ երեալ ի նմ արշակէ զԸեպ ժերոյն. և առ մեծի բոնո-թեանն զերծեալ Հերացն ի Գլխոյն և ապառաժ մեծ Գլորեալ անկանի ի փոս մի առ Լրքամեպա, զոր և ցո-ցանէն մինչև ցայսօր: Իսկ ժերն առեալ զու-լո-ննն փախչի ի ծովեղերս Դարվանայ և անդ արկանէ ի ծով, և զերծանի երկիրն առ Հասարակ ի մոգական շարութեանն Մամբրամայ: Եւ Հասարակ զրոյցին «Ուլոնն ի ծով Մամբրամայ»:

Խորենացո- պարմո-աժի-ի և այս զրոյցի նմանութիւնն այն է, որ երկու մեջ Մամբրամը մի վա-աչ ու շար զՀո-կ է, որ ունի ուլո-նններ, որոնք զերջը ծովն են ընկնոմ: Մնացածն ամբողջապէս ցարբէր է: Խորենացո- մեջ ոչ մի բան չկայ այն մասին թէ ինչպէս է Մամբրամն ուլո-ննները Յե-ի բերոմ. և այս կազմոմ է արտի զրոյցի առաջին մասը: Խորենացո- մեջ չկայ և զրոյցի երկրորդ մասը թէ ուլո-ննները ինչ զօրո-թիւնն ունին և թէ Մամբրամն ինչպէս ի-ր կիրքն էր կարարոմ անոնց զօրո-թեամբ: Բար Խորենացո- Մամբրամը Հոմանիներ է Յե-ի բերոմ ոչ թէ ուլո-նններով, այլ նոցա «պարգեւելով Գամենայն իշխանութիւնն և զԳաննչ» կամ «զկամս ցանկութեան» կարարել է ցալիս, «ընծայի-ի և պարարագո-ի բազում աղաչանո-ի և խորամամբ պարգեւաց» ինչպէս Լրայի զըրոյցի մեջ է, — մի բան որ անոմ է և Իշգարը: Մենք չԳրեանի Խորենացո- մեջ յո-ո-նի — ուլո-նններն ինչի են պէտք գալիս: Եյնո-Հեան զրոյցի երրորդ մասն ևս շո-նի Խորենացին: Ջրադաջար Լարեպրանի կողմնապէսն է, որին Հասարոմ է Մամբրամը ի-ր իշխանութիւնը, այսինքն կառավարութիւնը նորան է թողնոմ: Նա ու-լո-մ է բոնանալ ի վերայ ամենայնի: Մամբրամ կո-ո-մ է նորա Հեպ, յաղթոմ է փոխոմ է Հայասրան, ուր ամառներն անց էր կացնոմ, և այսպէղ որդին սպանոմ է նորան: Մեռնելոց առաջ, ըստ առասպելին, նա ուլո-ննները չԳոմ է ծովը: Իսկ զրոյցի ժերո-նին երթե-կութիւնն ունի Մամբրամի մօր. «ամենայն իրաց նորա Հմո-ց և իբր խորհրդական էր» այսինքն Գրեալ, որ Մամբրամն ուլո-ննների զօրո-թեամբ է շարութիւնն Գործոմ: Բարի ժերո-նին ժողովրդին ազարելո- Համար իլո-մ է ուլո-ննները ու փախչոմ: Մամբրամն երեւոյ ընկնոմ է մալերը պարսպիկ շինոմ. և պոկոմ: Եւ այսպէս միայն: Ջրոյցից մենք մինչև անդամ որոշ չԳրեանի թէ արդեօք Մամբրամը մեռնոմ է թէ չէ: Միայն նորա ուլո-ննները ժերո-նին ծովն է չԳոմ և ժողովո-րդն ազարոմ է նորա մոգական զօրո-թիւնից: Եւել կարելի չէ թէ այս զրոյցը արեղծո-ւել է Խորենացո- մի խօսիչի ազդեցութեան ցալ թէ Մամբրամ վա-աչ է և թէ «Ուլոնն ի Մամբրամայ ի ծով»:

Լինելը ինչպե՞ս Լեզվի Սորբ Թանրի առասպելն է: —

Ա՛նձը որ շնչի Լինել վերջում նկատել, որ Խորենացո՛ւ բերած առասպելով
Համերամի վախճանն որիչ րեհակ է Լինո՛ւմ: Այսպե՛զ Համերամն ի՛ր թշնամիներից
Հալածո՛ւած փախչո՛ւմ է. առասպելը պարմո՛ւմ է նորա «զԷրեհակ փախո՛ւցին, և
զպատի՛ոմն և զիղճըս ջրոյն և զարբո՛ւմն, այլ և ի մօր Հասանել առսերա՛որացն, և
զյո՛ոս-ըան ի ծով, և ըան ի նմանէ ուլո՛ւնի Համերամայ ի ծով: Այլ... և Համերամ
վար:» Համերամն որե՛մն ի՛ր ուլո՛ւնիները ծովը չԳե՛լոց յերոյ վար է դառնո՛ւմ:

Մ. Աբեղեան.